

Het boek Handelingen als historische bron

– dr. John van Eck –

Transparant 15.2 (2004)

Hoe zag Lucas, de schrijver van het bijbelboek Handelingen der Apostelen, zichzelf als historicus? Om deze vraag te beantwoorden lees ik zijn werk tegen de achtergrond van de antieke historiografische traditie. Zo laat zich een beeld vormen van de opvattingen die hij als geschiedschrijver huldigde en zelfs van de werkwijze die hij erop nahield.¹

Over de schrijver, Lucas volgens de oudkerkelijke overlevering, is, buiten wat we uit zijn evangelie en het boek Handelingen kunnen afleiden, weinig bekend. Als hij inderdaad dezelfde is als de arts Lucas die Paulus in zijn brief aan de Kolossenzen (4:14) noemt, kan men hem tot de ‘geletterden’ rekenen. Zijn geschriften, in het bijzonder het boek Handelingen, laten zien dat hij thuis was in de Griekse, misschien ook de Latijnse literaire traditie, dat hij de kneepjes van de retorica beheerste, en dat hij zijn werk als serieuze geschiedschrijving gelezen wilde zien. Van de schrijvers die aan het Nieuwe Testament bijgedragen hebben, is Lucas de meest ‘heidense’. Uit de eerste hoofdstukken van Handelingen blijkt dat hij ook in de Joods-Hellenistische traditie thuis is. Misschien is hij afkomstig uit de kring van de ‘godvrezenden’², sympathisanten van het jodendom die zich evenwel niet lieten besnijden. Veel van de eerste niet-joodse christenen waren uit deze kring afkomstig.

Antieke geschiedschrijving

Als een modern historicus werk van geschiedschrijvers als Herodotus en Thucydides ter hand neemt, zal hij proberen om zich een beeld van de werkwijze van die auteurs te vormen. Hij vraagt zich af welke bronnen zij gebruikten? Hebben zij geïnterviewd? Hebben zij schriftelijke bronnen als brieven, dagboekantekeningen, archiefstukken en dergelijke geraadpleegd? Hebben zij van het werk van voorgangers gebruik gemaakt? Hoe kritisch waren zij? Hebben zij de verhalen die hun verteld werden, klakkeloos geloofd of hebben zij wat hun verteld werd, geprobeerd te toetsen, bevoorbeeld door vergelijking met andere bronnen? Wat hebben de auteurs zelf over hun manier van werken gezegd? Wat laat zich daarover tussen de regels door uit hun werk aflezen? Met betrekking tot bovengenoemde auteurs heeft het nadenken over deze vragen geleid tot de *communis opinio* dat Herodotus zijn bronnen minder kritisch benaderde dan Thucydides. Bij de betrouwbaarheid van Herodotus’ werk werden in de Oudheid zelf al vraagtekens geplaatst³. De gangbare opvatting onder moderne historici wordt kernachtig door M.A. Schwartz geformuleerd: ‘Herodotus [...] moge met enig recht de vader der historie worden genoemd, van de critische wetenschappelijke, moderne geschiedschrijving is Thucydides de grote en onbetwistbare pionier.’⁴

Genre

Pervo⁵ is met zijn poging om Handelingen als een roman met stichtelijke strekking te lezen goeddeels alleen blijven staan. Hoewel Lucas een enkele keer een roman-achtige verteltechniek hanteert – zo in 8:26 e.v., waar hij met enkele woorden het landschap oproept waarin de beschreven gebeurtenissen zich afspelen en de lezer deze als onzichtbare toeschouwer van nabij laat meebeleven⁶ –, zal de antieke lezer Handelingen onmiddellijk als *geschiedschrijving* herkend hebben. Niet alleen profileert Lucas zich in de inleidende verzen van zijn evangelie (dat samen met Handelingen als een tweedelig werk gelezen wil worden) als geschiedschrijver, ook wat de *vorm* betreft laat het boek zich gemakkelijk in de traditie van de antieke historiografie plaatsen. Als men het naast geschriften als *De samenzwering van*

Catilina en *De oorlog tegen Jugurtha* van de Sallustius (1e eeuw voor Christus) legt, herkent men het als behorend tot het genre van de historische monografie, een werk van beperkte omvang, niet groter dan één boek, dat een betekenisvolle episode uit de wereldgeschiedenis (bij Sallustius de Romeise geschiedenis) behandelt. Zo geeft Lucas in zijn boek het relaas van de verspreiding van het evangelie na Jezus' hemelvaart en de vorming van de eerste christelijke gemeenten. Deze gebeurtenissen beschouwt hij, samen met het optreden van Jezus, dat hij in zijn evangelie beschrijft, als beslissend voor de gang van de wereldgeschiedenis.

Onderzoek

Aan het begin van zijn evangelie doet Lucas enige uitspraken over zijn werkwijze als historicus:

Nadat er velen zijn geweest, die geprobeerd hebben een relaas op te stellen van de zaken die onder ons hun beslag hebben gekregen, zoals ons diegenen overgeleverd hebben die van het begin af ooggetuigen en dienaars van het woord zijn geweest, leek het mij goed alles nog eens vanaf het eerste begin nauwkeurig na te gaan en voor u, waarde Theofilus, op te schrijven, opdat u zich van de betrouwbaarheid inziet van de zaken waarin men u onderwezen heeft, kunt overtuigen (Lc. 1:1-4⁷).

Hiermee geeft hij te kennen dat hij bij de serieuze geschiedschrijvers in de lijn van Thucydides gerekend wil worden.

Thucydides, die eind vijfde eeuw voor Christus zijn grote geschiedwerk over de Peloponnesische oorlog schreef, is de eerste geschiedschrijver die zich in zijn werk ook over zijn methode van onderzoek heeft uitgelaten. Hij vertelt niet zomaar alles wat hij hoort verder – hoort men hier impliciete kritiek op Thucydides' grote voorganger Herodotus? –, maar onderwerpt de verhalen die men vertelt aan een kritisch onderzoek. Wat hij daarover zegt, geef ik weer in de vertaling van M.A. Schwartz:

De feitelijke gebeurtenissen van de oorlog heb ik mij tot taak gesteld op te schrijven, niet volgens de inlichtingen van de eerste de beste en ook niet zoals ze mij voorkwamen, maar slechts dat, waarbij ik zelf tegenwoordig was of wat ik van anderen na zo zorgvuldig mogelijk onderzoek over ieder geval ben te weten gekomen. Het was moeilijk de waarheid te vinden omdat ooggetuigen niet hetzelfde over hetzelfde zeiden, maar naarmate zij sympathie voor een van de beide partijen of geheugen hadden (I 22).

Aangezien de gebeurtenissen die Thucydides wil beschrijven, tot het verleden behoren en onherhaalbaar zijn, moet hij het doen met wat men zich van deze gebeurtenissen herinnert, en wat men erover vertelt. Maar daar liggen meteen ook de problemen. Het geheugen van mensen is niet steeds betrouwbaar. Bovendien is het verhaal dat iemand vertelt, dikwijls gekleurd door de sympathieën of antipathieën. Het liefst ondervraagt Thucydides ooggetuigen, maar hij vergelijkt hun verhalen kritisch om op die manier zo dicht mogelijk bij de gebeurtenissen zelf te komen. Zelfs de zaken waarvan hij zelf getuige was, onderzoekt hij, omdat hij weet hoe onbetrouwbaar het geheugen is.

Thucydides stelt hier de standaard voor alle (serieuze) geschiedschrijving na hem. In de openingszin van zijn evangelie laat Lucas de lezer weten dat hij aan deze standaard wil voldoen. Lucas ziet zich geconfronteerd met dezelfde moeilijkheid, namelijk dat hij moet werken met de verhalen die men hem vertelt. Dat geldt in ieder geval voor de gebeurtenissen die hij in het evangelie beschrijft en voor het grootste deel van Handelingen. Enkele delen van

Handelingen zijn in de ‘wij’-vorm gesteld (te beginnen bij 16:10). ‘Wij’ kan hier alleen betekenen ‘ik en de andere leden van het gezelschap dat met Paulus meereisde’ waarmee Lucas aangeeft dat hij van de gebeurtenissen die in deze passages beschreven worden, zelf ooggetuige is geweest⁸. Verder moet hij het doen met de overleveringen van hen ‘die van het begin af ooggetuigen en dienaars van het woord zijn geweest’. ‘Van het begin af’ wil hier zeggen, vanaf het optreden van Johannes de Doper (Hand. 1:21,22)⁹. De overlevering waarmee Lucas te maken heeft, is van een bijzonder karakter. De ooggetuigen van Jezus’ leven vertellen wat zij gezien en gehoord hebben, maar zij doen dat in de vorm van *prediking*. Het gaat hun als ‘dienaars van het woord’ allereerst om de boodschap die zij brengen. Het feit dat zij ooggetuigen zijn van wat zij vertellen, staat geheel in dienst van hun prediking. Dat moet een ontwikkelde heiden als Theofilus, voor wie Lucas in eerste instantie schrijft, wantrouwig gemaakt hebben. Zijn deze verhalen niet bijgekleurd door sympathie voor de zaak? Zijn de getuigenissen wel met elkaar vergeleken en kritisch onderzocht? Het lijkt erop dat Theofilus christelijk onderricht genoten had, maar op het punt van de betrouwbaarheid van wat hem geleerd was nog over de streep getrokken moest worden. Lucas wil met zijn evangelie en Handelingen aan de vraag van Theofilus, en daarmee aan die van iedere ontwikkelde heiden, voldoen. Hij gaat de overlevering, waartoe ook een schriftelijke bron als het evangelie van Marcus gehoord zal hebben, nog eens grondig na. Men mag aannemen dat hij dat, net als Thucydides, deed door ooggetuigen te interviewen.

In het geval van Thucydides moet men, bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal, maar aannemen dat hij zich gehouden heeft aan de standaard die hij zelf gesteld heeft. Bij Lucas kan men misschien een stapje verder gaan. C.J. Hemer¹⁰ merkt bij Lucas’ beschrijving van de verheerlijking van Jezus op de berg (Lc. 9:28-36) op dat de meeste details die Lucas in deze geschiedenis toevoegt zeer natuurlijk zijn als men ze ziet als uitgelokt door een ondervrager die een traditie zoals die van Marcus nog eens met de betrokken ooggetuige doorneemt om bepaalde punten in zijn getuigenis te verhelderen. ‘Elk punt zou als, als een soort vormkritische oefening, omgezet kunnen worden in een antwoord op een kritisch vraag van de interviewer: Hoe lang daarna? Wat was het eerste wat u zag? Er vond een feitelijk gesprek plaats – hoorde u wat zij zeiden? Hoe voelde u zich?’ Enzovoort. Mij overtuigt de experimentele gedachtegang van Hemer. Als Lucas gedaan heeft wat hij in zijn inleiding op het evangelie zegt, dan moet men zich daar toch iets dergelijks bij voorstellen.

Jammer genoeg moet men het bij Handelingen, anders dan bij het evangelie, zonder vergelijkingsmateriaal stellen. Maar, eenmaal door Hemer op het spoor gezet, ziet men ook in Handelingen Lucas als interviewer bezig. De hoofdstukken 10 en 12 beschrijven gebeurtenissen die Petrus (ook bij de verheerlijking aanwezig!) zonder andere getuigen meemaakte. Juist die passages bevatten details die alleen op een rechtstreeks verslag van de betrokkene kunnen teruggaan¹¹. Zo de mededeling dat Petrus het visioen van het laken met dieren dat uit de hemel neergelaten wordt, krijgt als hij honger heeft en wat wil eten (10:10), de roes waarin hij zijn bevrijding uit de gevangenis beleeft en hoe hij zich pas achteraf realiseert dat hij werkelijk vrij is, de mededeling dat de engel die hem bevrijd had nog één straat met hem is opgelopen (12:9,10). Daar is het ‘ik’ van Petrus’ verslag hoorbaar onder het ‘hij’ van Lucas’ weergave. Zulke details dienen om Theofilus van de betrouwbaarheid van Lucas’ verhaal te overtuigen.

Petrus is één van degenen die Lucas in de inleidende zin het zijn evangelie ‘ooggetuigen en dienaars van het woord’ noemt. Als Lucas Petrus werkelijk heeft kunnen ondervragen – waar ik, het bovenstaande in aanmerking genomen, van uitga –, heeft hij niet alleen de stof voor het eerste gedeelte van Handelingen uit de eerste hand aangereikt gekregen, en misschien ook de mogelijkheid benut om verslagen van anderen met dat van Petrus te vergelijken, ondervraging van Petrus bood hem ook de mogelijkheid om het inmiddels tot prediking geworden feitenmateriaal uit het leven van Jezus nog eens

‘nauwkeurig na te gaan’. De ‘wij’-gedeelten geven niet alleen aan van welke gebeurtenissen Lucas zelf ooggetuige was, ze plaatsen hem ook in de omgeving van Paulus, waarmee meteen het tweede gedeelte van Handelingen, dat Paulus als hoofdpersoon heeft, is afgedekt. Daarmee is aan de standaard die men in de oudheid aan serieuze geschiedschrijving stelde voldaan.

De redevoeringen

In de weergave van redevoeringen was de antieke geschiedschrijver niet zo vrij als sommige uitleggers van Handelingen wel gesuggereerd hebben¹². Ik laat opnieuw Thucydides (I 22) aan het woord:

Wat de redevoeringen betreft (...), het was moeilijk het gesprokene precies te onthouden, zowel voor mij wat ik zelf heb aangehoord als voor aindere die mij verslag uitbrachten. Wat naar mijn mening ieder in de gegeven omstandigheden ongeveer moest zeggen, dat is door mij weergegeven, terwijl ik mij zo dicht mogelijk hield aan de algemene strekking van het werkelijk gesprokene.

Thucydides heeft, ondanks de beperkingen van het menselijk geheugen, juist met betrekking tot het gesproken woord, in elk geval de *gedachtegang* van de sprekers zo nauwkeurig mogelijk willen weergeven. Voor taal en stijl was hij zelf verantwoordelijk, wat iedere lezer onmiddellijk opmerkt. Hij gebruikt in de redevoeringen dezelfde stugge stijl die zijn hele werk stempelt.

Men mag aannemen dat Lucas zich ook bij der weergave van de redevoeringen die we in Handelingen vinden, aan de hier gestelde standaard heeft gehouden. Stijl en retorische vormgeving zijn voor rekening van de auteur, de gedachtegang voor die van de sprekers. Hier bewijst zich Lucas talent als schrijver op een bijzondere manier. Hoewel zinsbouw en woordkeus in de verschillende redevoeringen als ‘Lucaans’ te herkennen zijn, geeft hij elke redevoering een eigen toets. De rede van Stefanus in hoofdstuk 7 met zijn vele bijbelcitaties heeft de vorm van een midrasj (actualiserende navertelling van bijbelse stof) en plaatst de lezer in de sfeer van de synagoge. Die van Paulus in Athene (hoofdstuk 17) ademt de sfeer van een beschaafd filosofisch debat. De argumenten van de tegenstanders worden serieus genomen en gewogen, een citaat uit een Griekse dichter geeft het betoog cachet. De toespraak van Paulus in de synagoge van het Pisidische Antiochië in hoofdstuk 13 lijkt op Petrus’ toespraak in Jeruzalem in hoofdstuk 2, alleen valt bij Paulus de term ‘gerechtvaardigd, vrijgesproken worden’, waardoor de rede een Paulinische toets krijgt. In hoofdstuk 26, voor de bestuurlijke top van Caesarea, legt Lucas Paulus de meest verfijnde redenaarstaal in de mond¹³, zodat het boek zelf een illustratie is geworden van het gegeven dat ieder het evangelie van Christus in zijn eigen taal te horen krijgt (2:8,11). Vakmanschap is meesterschap¹⁴.

Niettemin moet men ervan uitgaan dat Lucas, in navolging van Thucydides, de gedachtegang van de sprekers wilde weergeven. Hoe men daar in de Oudheid bij te werk ging laat zich illustreren aan de hand van een voorbeeld bij Tacitus (2^e eeuw na Christus). In *Annales* XI 21 geeft hij een redevoering van keizer Claudius weer, waarvan het origineel op twee bronzen platen in Lyon is gevonden¹⁵. Alle gedachten uit Claudius’ toespraak vindt men ergens in Tacitus’ weergave terug maar in gecondenseerde vorm en in de volgorde die de schrijver voor zijn herhaal het meest effectief achtte. Claudius’ ‘langdradige geleerddoenerij (...) is net voldoende gesuggereerd om de toespraak karakteristiek maken zonder vervelend te worden’ (Furneaux).

Als de redevoeringen die men in Handelingen aantreft inderdaad gedachtegangen van Petrus en Paulus weergeven, heeft dit consequenties, met name voor het beeld van Paulus dat men zich vormt op grond van het hele Nieuwe Testament. De Paulus die Handelingen tekent is ‘gewoner’ dan men op grond van enkel zijn brieven wel heeft willen aannemen¹⁶. Neemt

men in deze Handelingen als bron serieus, dan sloot hij zich in zijn prediking prediking goeddeels aan bij wat gangbaar was in de eerste gemeenten. De eigen accenten die hij legde, moeten dan verklaard worden uit de positie die hij innam in de discussie die hij met Joodse christenen voerde over de functie van de Mozaïsche wet in de christelijke gemeente. Deze eigen accenten vindt men vooral in de brieven aan de Romeinen en de Galaten. Brieven als die aan de Thessalonicensen, waarin deze discussie niet wordt gevoerd, staan zowel qua inhoud als qua woordkeus niet ver van de Paulus die we in Handelingen 20 horen spreken. Voor men Paulus op grond van een, ook nog selectieve, lezing van de brieven tot een radicale eenling in de vroege christelijke gemeente verklaart, doe men er goed aan ook de gegevens die Handelingen in de vorming van zijn Paulus-beeld te betrekken.

Waardering

Hoe goed Lucas ook zijn best gedaan heeft om aan al de eisen te voldoen die men in zijn tijd aan serieuze geschiedschrijving stelde, dat wil niet zeggen dat zijn werk in *onze* tijd voetstoots als zodanig wordt aanvaard. In dit opzicht heeft hij het moeilijker dan iemand als Thucydides die nog steeds als een betrouwbare zegsman geldt voor iedereen die iets over de Peloponnesische oorlog wil weten. Als de weergave die Lucas van bepaalde gebeurtenissen geeft, afwijkt van wat andere bronnen uit de Oudheid daarover zeggen¹⁷, bespeurt men de neiging om de bewijslast bij Lucas te leggen, tenzij men er om geloofsreden van uitgaat dat Lucas' weergave juist *moet* zijn. Dan hoeft hij zich niet meer te bewijzen. De moeilijkheid ligt daarin dat Thucydides politieke gebeurtenissen beschrijft en zich daar ook nadrukkelijk toe beperkt, terwijl Lucas een eenmalig maar in zijn ogen beslissend ingrijpen van God in de wereldgeschiedenis wil beschrijven. Dat hij ervan uitging dat men hem daarin niet voetstoots zou volgen, blijkt uit het boek Handelingen zelf, waarin het verzet dat het evangelie oproept, omstandig wordt beschreven. Dat hij zich niettemin als historicus verantwoordt, dient om onnodige hindernissen die de onwikkelde heiden bij de prediking van de apostelen kon ervaren, weg te nemen. Het is er hem alles aan gelegen dat de beweging die de apostelen in gang gezet hebben, mede door zijn arbeid, verder gaat.

Personalia

Dr. John van Eck studeerde klassieke taal- en letterkunde en theologie. Sinds 1981 werkt hij namens de (voormalige) Nederlands Hervormde Kerk als legerpredikant. Hij schreef in de serie-CNT een commentaar op Handelingen, en daarnaast ook commentaar op o.a. Filemon en Kolossenzen.

Noten

¹ Ik benader Handelingen hier zoals ik dat het werk van een buiten-bijbelse geschiedschrijver zou doen. Latere theologische of filosofische stellingnames met betrekking tot de historiciteit van de Schrift (zie H.W. de Knijff, *Sleutel en slot. Beknopte geschiedenis van de bijbelse hermeneutiek*, Kampen 1985, 2^e druk) blijven buiten beschouwing.

² Zie Handelingen 10: 1 e.v. , 13:16 voor deze aanduiding.

³ Zie *Herodotus' Historiën met inleiding en commentaar, uitgegeven door B.A. van Groningen, eerste deel: Inleiding*, Leiden 1959 (2^e druk), 18 e.v.

⁴ Thucydides, *De Peloponnesische Oorlog*, vertaald door M.A. Schwartz, Amsterdam 1983 (2^e druk), VI.

⁵ R.L. Pervo, *Profit with Delight. The Literary Genre of the Acts of the Apostle*, Philadelphia 1987.

⁶ Zie J. van Eck, *Handelingen. De wereld in het geding*, Kampen 2003, 202 e.v.

⁷ Voor een uitgebreide toelichting bij deze verzen met verwijzing naar erover verschenen literatuur zie J. van Bruggen, *Lucas. Het evangelie als voorgeschiedenis*, Kampen 1993 (2^e druk), 25 e.v

⁸ Thucydides en Lucas' tijdgenoot Flavius Josephus schrijven over zichzelf in de derde persoon. Voor de methode die Lucs hier gebruikt, vergelijkte men Lucianus' in het Grieks geschreven handleiding voor geschiedschrijvers (2^e eeuw na Christus), waarin hij de mogelijkheid oppert om gebruik te maken van

dagboekantekeningen, zoals een soldaat, een ambachtsman of een handelaar die met het leger meetrokt die bijhoudt (*Quomodo historia conscribenda sit* 16).

⁹ Wat in hoofdstuk 1 en 2 van het evangelie wordt beschreven, wordt door Lucas blijkbaar als voorspel op het eigenlijke (openbare) optreden van Jezus gezien.

¹⁰ *The Book of Acts in the Setting of Hellenistic History*, Tübingen 1989, 356 e.v.

¹¹ Zo ook Hemer, 358.

¹² Zo M. Dibelius, *Aufsätze zur Apostelgeschichte*, Göttingen 1953 (2^e druk), 157: 'Alle redevoeringen (...) hebben Lucas als auteur'. Dit houdt voor hem in dat men 'de redevoeringen van Handelingen niet als bronnen voor gedachten en woorden van de sprekers' mag gebruiken (158).

¹³ In *Handelingen* heb ik in de toelichting bij de verschillende redevoeringen ook detailkwesities met betrekking tot taal en stijl aan de orde gesteld.

¹⁴ Interessant is dat de toespraak van Paulus in hoofdstuk 20, de enige die in een 'wij'-passage staat, van alle Paulinische toespreken in Handelingen de meeste parallellen met Paulus' brieven vertoont (zie de toelichting in *Handelingen*), wat het waarschijnlijk maakt dat Lucas deze rede inderdaad zelf gehoord heeft.

¹⁵ Zie H. Furneaux, *The Annals of Tacitus*, deel 2, Oxford 1907 (2e druk), 54 e.v.

¹⁶ P. Vielhauer, *Zum 'Paulinismus' der Apostelgeschichte*, *Evangelische Theologie* 10 (1951-51), 1 e.v. zie een onoverbrugbare theologische kloof tussen de Paulus van de brieven en die van Handelingen.

¹⁷ Zie voor voorbeelden Van Bruggen, *a.w.* 69 e.v. bij Lc. 2:1-3 en J.A. Fitzmyer, *The Acts of the Apostles*, New York 1998, 333 e.v. bij Hand. 5:36,37.